

Yegənə İSMAYILOVA

Bakı Dövlət Universiteti,

filologiya elmləri doktoru, professor

e-mail: yegane-n@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.1.49>

KOROĞLU DƏLİLƏRİ: ÜMUMİLƏŞDİRİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

“Koroğlu” dastanında qəhrəman qütbü rəngarəng obrazlar tipi ilə təqdim olunur. Qəhrəman qütbünün mərkəzi semantik fiquru Koroğlu obrazından başqa, bu qütbə Koroğlunun dəliləri, yardımçı obrazlar və qadın obrazları da vardır. Bu üç tip obrazların hər biri ümumilikdə tipoloji cizgilərə malikdir. Yəni dastandakı bütün dəliləri, bütün qadınları, o cümlədən bütün yardımçı obrazları səciyyələndirən ümumi obraz cizgiləri vardır.

Açar sözlər: “Koroğlu”, dastan, obraz, qəhrəman, semantika

Yegənə İSMAYILOVA

KOROĞLU'S “DELILERI” (HEROES): GENERALIZED SIGNS OF THE IMAGE

Summary

The article discusses Koroğlu's deliler (heroes): the signs of a generalized image. In the article, the pole of the hero in the epic "Keroglu" is presented in the form of colorful images. As for the image of Keroglu, the central semantic figure of the heroic pole of the saga, this pole also contains Keroglu delileri (heroes), auxiliary images and female images. Each of these three types of images in general has typological features. That is, there are general image lines that characterize all three images of saga.

Key words: "Keroglu", saga, image, hero, semantics.

Егэна ИСМАЙЛОВА

КЁРОГЛУ “ДЕЛИЛЕРИ” (ГЕРОИ) : ОБОБЩЕННЫЕ ЧЕРТЫ ИЗОБРАЖЕНИЯ

Резюме

В статье говорится о Кёроглу делилери (герои): особенности обобщенного образа. В статье полюс героя в эпосе «Кероглу» представлен в виде красочных образов. Что касается образа Кероглу, центральной смысловой фигуры героического полюса саги, то этот полюс также содержит Кероглу делилери (герои), вспомогательные образы и женские образы. Каждый из этих трех типов образов в целом имеет типологические особенности. То есть общие образные линии, характеризующие все три образа саги.

Ключевые слова: «Кероглу», сага, образ, герой, семантика.

“Koroğlu” dastanında qəhrəman qütbü rəngarəng obrazlar tipi ilə təqdim olunur. Qəhrəman qütbünün mərkəzi semantik fiquru Koroğlu obrazından başqa, bu qütbədə Koroğlunun dəliləri, yardımçı obrazlar və qadın obrazları da vardır. Bu üç tip obrazların hər biri ümumilikdə tipoloji cizgilərə malikdir. Yəni dastandakı bütün dəliləri, bütün qadınları, o cümlədən bütün yardımçı obrazları səciyyələndirən ümumi obraz cizgiləri vardır.

Dastandan tez-tez belə bir universallaşmış folklor rəqəmi keçir: 7777 dəli. Yəni bu, Koroğlunun dəlilərinin sayıdır. Ancaq bu, sırf folklor rəqəmidir və çoxluq anlayışını bildirir. Dastandan bəlli olur ki, hər gün müxtəlif yerlərdən Koroğlunun yanına igidlər gəlib onun dəstəsinə qoşulmaq arzusunu bildirirlər. Ən azı, bu cəhət dastandakı 7777 dəli rəqəminin şərti olduğunu göstərir. Bu çoxluq bildirən rəqəmin “7” vahidindən təşkil olunması da təsadüfi deyil. Çünki 7 rəqəminin özü folklorda müqəddəs rəqəmdir (sakraldır) və göyün 7 qatını bildirir. Bundan başqa, 7 rəqəmi folklorda çox mənada işlədilir. Koroğlunun dəlilərinin sayı 7 rəqəminin konfigurasiyası kimi meydana çıxır. Bu da, gördüyümüz kimi, konkret bir sayı yox, məhz çoxluq anlayışını bildirir.

Koroğlu dəlilərinin bir obraz kimi tipoloji semantikasını öz arxaik cizgiləri etibarilə epik ənənədən gəlir. Bu cəhətdən, dəlilər “*Qəhrəmanın silahdaşları*” epik kompleksinə daxildir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da biz qəhrəmanları həmişə 40 igidlə görürük. Yəni Qorqud eposu qəhrəmanlarının yanında onların həmişə 40 silahdaşı, yaxud dastanda deyildiyi kimi, “40 yoldaşı” olur. Maraqlıdır ki, həmin 40 yoldaş qəhrəmandan, demək olar ki, ayrılmır. Məsələn, Beyrəyin 40 igid yoldaşı, Buğacın 40 igid yoldaşı. Burada bir məsələ də diqqətəlayiqdir ki, Oğuz eposunda nəinki igidlərin, eləcə də xanımların da yanında 40 qız yoldaşı olur. Biz bunu Buğacın anasının yanında, yaxud Uruzun anası Burla xatunun yanında olan 40 qızın simasında görürük. Nağıllarımızda da şahzadə qızların 40 kənizi olur.

Qorqud eposunda 40 yoldaş qəhrəmanın silahdaşları olmaqla, onun bir igid kimi atributudur. Koroğlu eposunda dəlilərin Çənlibelə gəlməsi sosial motivlərə malik olsa da, fikrimizcə, onun 7777 dəlisi tipoloji semantikasını baxımından, qəhrəmanın silahdaşları epik kompleksi ilə bağlıdır. Başqa cür ifadə etsək, Uruzun 40 yoldaşı folklor semantikasını baxımından nə deməkdirsə, Koroğlunun da 7777 dəlisi o deməkdir. Bunlar hər ikisi bir tipoloji-semantik sətərə daxil olur. Yəni 40 igid Qorqud eposu qəhrəmanının ayrılmaz atributudursa, 7777 dəli də Koroğlunun qəhrəmanlıq atributudur.

Əlbəttə, Koroğlunun 7777 dəlisinin epik ənənə kontekstində «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı 40 igidlə səsleşməsi heç də o demək deyildir ki, burada bağlılıq eyniyyət dərəcəsinədir. Yəni burada sadəcə olaraq, transformasiya var. Bunların arasında tipoloji semantika baxımından fərq vardır. Bu fərq bütövlükdə götürmüş olsaq, «Kitabi-Dədə Qorqud»la «Koroğlu» eposu arasındakı fərqlə bərabərdir. Yəni bu eposlar eyni epik ənənənin məhsulu olmaqla bir-birinə bağlansa da, bir-birinin hərfi təkrarı, variantı, yaxud «kalkası» deyil.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da 40 igid ifadəsi “donmuş”, qəlibə çevrilmiş ifadədir. Yəni biz bu 40 igiddən heç birini fərdi olaraq tanımırıq. Onlar həmişə birgə hərəkət edir və fərdi tipoloji semantikadan məhrumdur. “Koroğlu” dastanında isə vəziyyət belə deyildir. Biz 7777 dəli obrazını tipoloji semantikasını baxımından dastanda iki səviyyədə görürük:

1) *Obrazların ümumi xüsusiyyətləri.*

Dastanda biz 7777 rəqəmi ilə Qorqud eposundakı 40 rəqəmi ilə bağlı olduğu kimi, qəlib səviyyədə də üzləşirik. Yəni “Koroğlunun 7777 dəlisi...”, yaxud “7777 dəli birdən hər yandan hücum çəkdi...” və s. ifadələrində olduğu kimi. Bu, Koroğlu dəliləri obrazının tipoloji semantikasının qəlib səviyyəsi, qəlib-obrazdır (folklorşünaslığımızda bununla bağlı eyni mənalı «klişe-obraz» terminindən də istifadə olunur). Bu halda, biz heç bir fərdi dəli obrazını görmürük. Onlar Qorqud eposundakı 40 igid kimi bir-birindən heç nə ilə fərqlənmir, toplu halında hərəkət edir. Epik təhkiyə üçün onların ümumi gücünün, ümumi obrazının təsviri əsas olur. Bu da onu göstərir ki, 7777 dəli obrazının tipoloji semantikasından hansı səviyyənin, yəni ümumi qəlib səviyyəsinin, yaxud fərdi dəli obrazlarının götürülüb süjetə cəlb edilməsi dastanın süjet təhkiyəsinin öz spesifikasiyasından asılı olur. İri döyüş səhnələri, ümumxalq gücünün nümayişi 7777 dəli obrazının qəlib səviyyəsinə aktuallaşdırır. Bu rəqəmdə təkcə dəlilər yox, mübarizə aparən bütün qüvvələr özünün ümumiləşmiş ifadəsini tapmış olur.

2) *Obrazların fərdi xüsusiyyətləri.*

“Koroğlu” dastanı 7777 dəlinin içerisində xüsusi seçilən qəhrəmanları fərdi obrazlar səviyyəsində təqdim edir. Məsələn, dastanda biz Dəli Həsən, Eyvaz, Dəmirçioğlu, Bəlli Əhməd, İsabalı, və s. kimi dəlilərin igidliklərinin ayrı-ayrı qollarda xüsusi təsviri ilə qarşılaşırıq. Bunlardan hər biri ilə bağlı ayrıca qollar vardır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bunlar adi dəlilər yox, sərkərdələrdir. Onların hər biri Koroğlu ordusunun bölüklərinə başçılıq edir. Ancaq bundan asılı olmayaraq, onlar da Koroğlunun dəliləridir və tipoloji semantika baxımından dəli obrazının semantik statusundan qırağa çıxmırlar.

Beləliklə, “Koroğlu” dastanında biz 7777 dəlini iki obraz statusunda – ümumiləşmiş qəlib obraz və fərdi obrazlar statusunda görürük. Bunları dəli obrazının təsvir planı olaraq, “ümumi” və “fərdi” təsvir planları da adlandırmaq olar. Yəni dəli obrazlarının ümumi təsvir planı onların toplu obrazını nəzərdə tutursa, fərdi təsvir planı artıq ayrı-ayrı dəli obrazlarının təsvir planını nəzərdə tutur.

Bir məsələni də qeyd edək ki, “Koroğlu” eposunda dəli obrazının fərdi semantik səviyyəsi də öz növbəsində “Kitabi-Dədə-Qorqud” eposu ilə səsleşir. Qorqud eposunda biz ayrı-ayrı boylarda müxtəlif oğuz igidlərinin qəhrəmanlıqları ilə qarşılaşırıq. Yəni ümumilikdə götürdükdə, Salur Qazana, oğlu Uruza, Beyrəyə, Qanturalıya, Bəkil oğlu İmrana və b. həsr olunmuş boylar vardır. Ancaq bu qəhrəmanlardan bəziləri, xüsusilə Salur Qazan boyların əksəriyyətində iştirak edir. Bu cəhətdən, Koroğlu ilə Qazan obrazı səsleşir. Belə ki, biz onu həm birbaşa onun özü ilə bağlı boylarda, həm də başqa oğuz qəhrəmanlarından bəhs edən boylarda

görə bilərik. Koroğlu obrazı da dastanın bütün qollarında iştirak edir. Yəni o, bütün qolların baş qəhrəmanıdır. Ancaq dastanda biz, Qorqud eposu sayaqı, Koroğlunun adlı-sanlı dəliləri ilə də bağlı qollar görürük. Həmin qollarda Koroğlu ilə yanaşı, hər hansı bir dəlinin fərdi qəhrəmanlığının şahidi oluruq. Ancaq buna baxmayaraq, Koroğlu bu qollarda da əsas obraz, süjet hərəkətinin həlledici fiquru olaraq qalır.

Biz dastanda Koroğlu dəlilərinin adlarının ümumi olaraq çəkildiyi məqamlara da rast gəlirik. Məsələn, “Koroğlunun Bayazid səfəri” qolunda biz Dəmirçioğlunun, Eyvazın, Dəli Həsənin, Halaypozanın, Toxmaqvuranın və b. fəal süjet hərəkətlərinin şahidi oluruq. Yaxud “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi” qolunda biz ümumi təsvir səviyyəsində Koroğlunun dəlilərinin adlarının sadalanmasının şahidi oluruq:

“Çənlibeldə dəlilərin sayı günü-gündən artırdı. İş gəlib o yerə çatmışdı ki, Koroğlu hay vurub düşmən üstünə gedəndə yeddi yüz yetmiş yeddi qılınc birdən çəkilirdi. Koroğlu dəliləri dəstələrə ayırıb, hər dəstəni bir sərkərdəyə tapşırırmışdı. Sərkərdələr arasında Dəli Həsən, Dəli Mehtər, Çopur Səfər, Dəli Mehdi, Halaypozan, Tüpdəğidən, Toxmaqvuran, Tanrıtanımaz, Dilbilməz, Gürcüoğlu, Qorxuqanmaz, Geridönməz, Bəlli Əhməd və İsabalı kimi igidlər var idi...” (1, s.61).

Ümumiyyətlə götürdükdə, dəlilər, onların sevgililəri ilə bağlı baş verən məcəralar “Koroğlu” dastanında süjetlərin artmasının, çoxalmasının, bir növ üsludur. Müxtəlif qollar bu və ya başqa dəlilər, onların başlarına gələn hadisələrlə bağlı olur. Qolların hamısında, istisnasız olaraq Koroğlu bu hadisələrlə əlaqələnmiş olur. Dastanı bu yöndən gözdən keçirdikdə, “Koroğlu ilə Dəli Həsən” qolunda Dəli Həsəni, “Koroğlunun İstanbul səfəri” qolunda Bəlli Əhmədi, “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi” qolunda Dəmirçioğlunu, “Koroğlunun Ərzrum səfəri” qolunda yenə də Dəmirçioğlunu, “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi” qolunda Eyvazı, “Qulun qaçması” qolunda Dəmirçioğlunu, Gürcüoğlunu, “Məhəbub xanımın Çənlibelə gəlməsi” qolunda Bəlli Əhmədi, Tüpdəğidən, Tanrıtanımazı, “Koroğlu ilə Bolu bəy” qolunda İsabalı, “Koroğlunun Qars səfəri”ndə Eyvazı və b. Koroğlu obrazı ilə bərabər, əsas süjet planında görürük. Qollarda bu igidlərin, əsasən Koroğludan icazə alıb hər hansı səfərə getməsindən, orada əsir düşmələrindən, paşa, xan qızlarına aşıq olmalarından, ölüm ayağında belə özlərini mərd aparmalarından, düşməyə boyun əyməmələrindən, ona sirt verməmələrindən və nəhayət, Koroğlunun gəlib onları xilas etmələrindən və s. bəhs olunur. Əlbəttə, süjetlərin bu ümumi təsviri təfərrüatların hamısını əhatə edə bilmir. Ancaq qollarda, demək olar ki, bu sadalananlar ümumi şəkildə baş verir.

Koroğlu dəliləri içərisində bir sıra dəlilər, xüsusilə Dəli Həsən, Eyvaz, Dəmirçioğlu çox parlaq boyalarla təsvir olunur. Maraqlıdır ki, dastan təhkiyəçiləri bu obrazların təsviri zamanı Koroğlunun qəhrəmanlıq səviyyəsinə heç bir xələl gətirmirlər. Yəni Dəli Həsənin, Eyvazın, yaxud Dəmirçioğlunun, yaxud da başqa dəlilərin fəal şəkildə təsvir olunması Koroğlunun bir baş qəhrəman kimi obrazını heç vaxt kölgədə qoymur. Dastanın obraz monumentallığının ümumi ansamblı

heç vaxt pozulmur. Bu da “Koroğlu” dastanındakı obrazlar sisteminin mükəmməl düzüm quruluşuna malik olduğunu göstərir.

Dəli Həsən obrazı ilə biz dastanın əksər qollarında rastlaşırıq. O, Koroğlunun ən sayılıb-seçilən sərkərdələrindəndir. Koroğlu Çənlibeldə olmayanda Çənlibelin müdafiəsini o, təşkil edir. Nigar xanımın Çənlibelin müdafiəsi ilə bağlı keçirdiyi təşvişlər göstərir ki, Dəli Həsənin Çənlibelin müdafiəsi ilə bağlı Koroğludan sonra böyük statusu var. Çənlibelin müdafiəsi ona tapşırılır, Koroğlu Çənlibeldə olmayanda müdafiənin, yəni Çənlibelə rəhbərliyin onun əlində olması onun Koroğlunu əvəz edən igid statusunda olmasını nümayiş etdirir. O, dəlilərin içərisində Koroğluya ən yaxınıdır. Nəzərə alsaq ki, Eyvaz Koroğlunun oğulluğudur, ancaq bununla belə, yenə də Koroğluya Dəli Həsən yaxındır. Çünki Eyvaz Koroğlunun oğludur, yaşca ondan kiçikdir. Dəli Həsən isə Koroğlu ilə, demək olar ki, həmyaşdır və bu cəhətdən, Eyvaz da onun oğlu yaşındadır. Demək, Dəli Həsən Çənlibelin Koroğludan sonra həm də ağsaqqalıdır.

Dəli Həsən öz obraz tipologiyasına görə qəhrəmanın köməkçisi, yaxud qəhrəmanın dostu statusundadır. Onun Koroğlu ilə münasibətləri başqa qollarda ümumi şəkildə, ayrı-ayrı detallar şəklində üzə çıxırsa, dastanın ikinci qolunda biz Dəli Həsəni fərdi planda görürük. Hələ Koroğlunun atası Alı kişi ölərkən oğluna vəsiyyətləri sırasında Dəli Həsənin də adını çəkir:

“...Ancaq bu həndəvərdə məşhur bir qaçaq var, adına Dəli Həsən deyirlər. Özünü bircə ondan gözlə...” (1, s.33)

Dastanın “Koroğlu ilə Dəli Həsən” qolunda bu iki qəhrəman üz-üzə gəlir. Dəli Həsən öz dəstəsi ilə Koroğluya rast gəlir. Dəli Həsən qorxmaz, dəli-dolu bir igiddir. Koroğlu onu tanımayanda o deyir:

“Görünür ki, sən məni tanımırsan? Əgər tanısaydın, belə danışmazdın. Mənə Dəli Həsən deyirlər. Bu yollardan kim keçsə, mənə bac-xərac verməlidir.

Koroğlu onu tanıdı. Bildi ki, atasının dediyi Dəli Həsəndir. Bir də diqqətlə atına, özünə baxdı. Gördü yox, Dəli Həsən doğrudan da igid oğlandır” (1, s.35).

Bura qədər olan təsvir Dəli Həsən obrazının epik təsvir cizgilərini müəyyənləşdirməyə ilk imkanı verir:

1) *Dəli Həsən adlı-sanlı qaçaqdır*. Belə ki, hələ Koroğlu onunla üz-üzə gəlməzdən qabaq atası Alı kişi onun barəsində Koroğluya xəbər vermişdi.

2) *O, xalq içərisində qəhrəman kimi tanınır*. Bunu onun “dəli” epiteti sübut edir. O, hər hansı yolkəsən quldur olmayıb, xalqın rəğbətini qazanmış, buna görə də el içərisində “dəli” (qəhrəman, igid) adı ilə ünvanlandırılmış qəhrəmandır.

3) *Dəli Həsən Koroğlu ilə eyni qəhrəman tipinə aiddir*. Koroğlu sonradan dastandan gördüyümüz kimi, Dəli Həsənin etdiyi işlə məşğul olur. Dəli Həsən nəzarət etdiyi yollardan bac-xərac alırdı. Koroğlu da Çənlibelin ətəyindən keçən hər bir karvandan bac-xərac alır. Onlar sonra qardaşlaşıb, birgə fəaliyyət göstərirlər. Bu, onu göstərir ki, Dəli Həsən və Koroğlu eyni davranış tipinə aid epik qəhrəmanlardır. Bunu Dəli Həsənin söylədiyi sözlərdən də görmək olur:

“Qoç Koroğlu, düz yeddi ildir mən bu yolların ağasıyam. İndiyə qədər hələ bir adam mənim qabağında çöp sala bilməyib. Bu yeddi ilin ərzində bir tacir, bir bəzircan mənə bac verməmiş bu yolların həndəvərindən keçə bilməyib...” (1, s.38)

Göründüyü kimi, Dəli Həsən hələ Koroğludan yeddi il qabaq qaçaqlığa başlamışdır. Onun Çənlibeldəki sonrakı statusu göstərir ki, Dəli Həsən zülm əlindən öz el-obasından qaçaq düşmüş bir igiddir. O, bir qəhrəman olduğu üçün zülmə boyun əyməmiş, atlanmış, silahlanmış, azadlığı hər şeydən üstün tutmuşdur. Dastandan gördüyümüz kimi, o, mərd, qətiyyətli, tədbirlidir. Onun tədbirli bir igid olmasının arxaik eposdan gəlmə cizgiləri də vardır. Qəhrəmanın dostu-köməkçisi ona öz tədbirləri ilə, ağıllı məsləhətləri ilə kömək edir. Dəli Həsənin məhz xalq düşüncəsinə uyğun olaraq, igid olmasını göstərən bir cəhət də onun sözlərindən görünməkdədir. O, illər uzununu yığdığı var-dövləti məhz “igidlik adətinə”, yəni igidliyin qanunlarına görə Koroğluya verir. Demək, Dəli Həsən igidlik adətləri ilə yaşayan, yəni bir igid kimi, qəhrəman kimi yaşayan və mübarizə aparən şəxsdir. Biz dastanda onun igidliyinin müxtəlif vəziyyətlərdə özünü doğrultmasının daim şahidi oluruq.

Koroğlunun dəliləri sırasında *Dəmirçioğlunun* da xüsusi statusu vardır. Maraqlı olan budur ki, Koroğlu dəliləri bütün ümumtipoloji cizgilərinə baxmayaraq, bu çoxplanlı, çoxistiqamətli epos bizə fərdi obraz cizgiləri ilə seçilən obrazlar təqdim edə bilir. Yəni Dəmirçioğlu bir igid, qəhrəman, qorxmaz, vəfalı, sadıq, dönməz bir dəli kimi, o biri dəlilərlə bir sırada dayanırsa, onun dastanda fərdi semantik cizgiləri də vardır.

Biz dastanda, xüsusilə “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi” və “Koroğlunun Ərzrum səfəri” qollarında Dəmirçioğlunun fərdi obraz cizgilərinin şahidi oluruq. Düzdür, Dəmirçioğlunun igidliklərinin təsviri yalnız bu qollarla məhdudlaşmır. O biri qollarda da bu qəhrəmanı görürük. Bundan başqa, “Qulun qaçması” qolunda Dəmirçioğlunu yenə də əsas obrazlar sırasında görürük. Bu, onu göstərir ki, Dəmirçioğlu eposun əsas qəhrəmanlarından. Onun qəhrəmanlığı sayılan, seçilən süjet təsvirləri sırasına aiddir. Koroğlu səviyyəsinə qalxan, daha doğrusu, Koroğlunun özü tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilən igiddir. O, səfərlərdə olarkən Koroğlu narahat olur, həyəcan keçirir, bu görkəmli sərkərdəsini xilas etmək üçün tədbirlər tökür. Bu, bir tərəfdən Koroğlunun öz igidlik əxlaqından irəli gəlsə, o biri tərəfdən Dəmirçioğlunun bir sərkərdə kimi, Koroğlunun yanındakı hörmətindən irəli gəlir.

“Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi” qolunda biz Dəmirçioğlunun fərdi xarakter cizgilərini daha aydın müşahidə edirik. O, nalbənd oğludur. Koroğlu onu Qıratı nallatdırarkən görür. Onun ötkəm hərəkətləri Koroğlunun diqqətini cəlb edir. Koroğlu gedəndən sonra Dəmirçioğlu onun Koroğlu olduğunu bilir. Hökmən onunla bir igid kimi, döyüşçü kimi qarşılaşmaq istəyir. Bu, Dəmirçioğlunun qəhrəmanlıq xarakteridir. Dastan onu qorxmaz, heç bir təhlükədən çəkinməz, igidlik qanunlarına ciddi şəkildə riayət edən obraz kimi təsvir edir. “Koroğlunun

Ərzrum səfəri”ndə Telli xanımı Çənlibelə gətirərkən düşmən qoşunu onun üzərinə gələndə Telli xanımın ona kömək etməsinə razı olmur:

“Telli xanım, Koroğlu mənə deyib ki, gərək yerdə də olsa, göydə də olsa, Telli xanımı gətirəsən. Nigar xanım sənin yolunu gözləyir. İndi mən səni dava meydanında qoya bilmərəm. Başına bir iş gələr, onda gərək mən Nigar xanımın, Koroğlunun, dəlilərin üzünə çıxmayım. Bir də sən dava eləsən, dəlilər deyərlər ki, Dəmirçioğlu arvad köməyinə qalıb. Sən otur orada, mən davanı eləyim, işimi görüm, qurtarım, sonra çıxıb gedərik (1, s.88).

Göründüyü kimi, Dəmirçioğlu qadının ona kömək etməsini igidliyə zidd sayır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qanturalı da Selcan xatunun ona kömək etməsinə razı olmur. Bu, onu göstərir ki, Dəmirçioğlu bir obraz olaraq Azərbaycan-türk eposunun və igidlik kodeksinin qanunları əsasında qurulmuş obrazdır. Onun başına gələn macərələr bu obrazı epos poetikasının öz qanunauyğunluqları kontekstində fərdiləşdirmiş, 7777 dəlinin ümumtipoloji semantikasi kontekstində xüsusi-ləşdirmiş olur. O, bir obraz kimi, Koroğluya, dəlilərə, Çənlibelə, bütövlükdə xəlqi ideallara tam sadıq obrazdır. Hətta dərisinin soyulması belə onu düşməndən aman diləməyə məcbur edə bilmir. Bundan başqa, o, fəvqəladə dərəcədə fiziki gücə sahibdir. Asıldığı dirəyi yerindən çıxarıb onunla döyüşür. Belinə zəncir bağlayır və biz ondan başqa, heç bir Koroğlu dəlisinin zəncirdən döyüş vasitəsi kimi istifadə etməsinin şahidi olmuruq.

Dəmirçioğlu həm də romantik hisslərdən məhrum deyildir. Çənlibelə gətirməyə getdiyi Telli xanıma qarşı qəlbində sevgi hissləri yaranır. Ancaq onun Telli xanımla münasibətləri epik təsvirdə qəhrəmanlıq kodundan qırağa çıxmır. Yəni biz onun Telli xanımla münasibətlərini məhəbbət dastanlarında təsvir olunmuş sayacağı görmürük. O, qəhrəman tipini təqdim edir və onun sevgilisi Telli xanımla münasibətləri də bu tipin epik təsvir imkanları çərçivəsində verilir.

“Koroğlu” dastanında geniş epik planda təsvir olunmuş obrazlardan biri də *Eyvazdır*. Eyvaza biz bütün dastan boyu rast gəlirik. O, Koroğlunun həm oğludur, həm də sərkərdələrindən biridir. Bütün hücumlarda, səfərlərdə iştirak edir. Bəzən başqa iki yoldaşı ilə kiçik dəstədə səfərə gedir. Bu baxımdan, biz onun qəhrəmanlıqlarının həm ümumi planda, həm də xüsusi planda təsvirləri ilə üzləşirik. Ümumi planda o, Koroğlunun igid dəlilərindən, görkəmli sərkərdələrindən biridir. Ümumi epik hərəkət planlarının daim yerində olan, daim anılan elementidir. Xüsusi təsvir planında isə biz onunla bir neçə qolda üzləşirik. Məsələn “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi”, “Durna teli”, “Koroğlunun Bayazid səfəri”, “Koroğlunun Qars səfəri” və s. qollarda. Bunlarda biz Eyvazın igidliklərinin, yaxud bir obraz kimi konkret hərəkətlərinin şahidi oluruq. “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi” qolunda onun Koroğlu tərəfindən Çənlibelə gətirilməsi, Koroğlunun onu oğulluğa götürməsi təsvir olunur. Fikrimizcə, bu qol epik semantikasi baxımından mürəkkəb bir struktura malikdir. Koroğlunun öz doğma oğlu yoxdur. “Koroğlu” eposunun Paris nüsxəsində atası onu qarğayır:

“Mirzə dizinə döyüb dedi:

– Evin yıxılsın, necə ki, mənə öz üzünə həsrət qoydun, səni görüm, övlad üzünə həsrət qalasan. O köpüklü su mənim gözlərimin dərmanıydı...” (2, s.16).

Ancaq başqa epik ənənəyə görə, Koroğlu xəstəlik keçirmiş və buna görə də övladı olmurmuş. Bu baxımdan, onun Möminə xatundan oğlu Kürdoğlu (V.Xuluf-lu nəşrində – Qurdoğlu) xəstəlikdən qabaqkı oğlu sayılır. Hər halda burada, hesab edirik ki, epik semantika çox dərinədir. Eyvaz Koroğlunun sərkərdəsidir. Eyni zamanda Koroğlu onu oğulluğa götürür. Epos poetikası baxımından bu, təbii deyildir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da övladı olmayan Dirsə xanı qara çadırdə otururlar. O, ehsan verir, Allaha dua edir, bir oğlu dünyaya gəlir. Ümumiyyətlə, Qorqud eposunda övladı olmayan adam üçün bəylər Tanrıya dua edirlər. “Koroğlu” eposundakı oğulluğa götürmə motivi, gördüyümüz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsləşmir. Bunun, fikrimizcə, ciddi səbəbi vardır.

Koroğlunun Eyvazı oğulluğa götürməsinin epik ənənə ilə bağlanmaması bu motivin tarixi layla bağlılığını göstərir. Unutmaq olmaz ki, «Koroğlu» dastanında adları çəkilən qəhrəmanlar elə bu adlarla da orta əsr mənbələrindən keçir. Yəni bunların tarixi prototipləri vardır. Düzdür, dastandakı obrazları birbaşa tarixi şəxsiyyətlər hesab etmək olmaz. Çünki bunlar epikləşdirilmiş, obrazlaşdırmanın qanunauyğunluqlarına məruz qalmış obrazlardır. Ancaq bu obrazlarda gerçəklik də epikləşib, semantik işarəyə dönüb. Belə ehtimal edirik ki, Koroğlu-Eyvaz münasibətlərinin Azərbaycan epos ənənəsi çərçivəsində bir “yenilik” olması tarixlə bağlıdır. XVI-XVII əsrlər kəndli hərəkətlərinin qəhrəmanları arasında belə bir qohumluq münasibətinin qurulması, yəni hərəkət başçılarından birinin o birini oğulluğa götürməsi tamamilə mümkündür. Biz bunu eposun obrazlar sistemində tarixi semantikanın özünəməxsus olaraq işarələnməsi hesab edirik. Əlbəttə, bu, ehtimaldır və fikrimizin inkar edilməsinin mümkün olduğunu da qəbul edirik.

Eyvazla bağlı digər qollar onun bir qəhrəman olaraq epik cizgilərini bütün parlaqlığı ilə nümayiş etdirir. “Durna teli” qolunda o, dostları ilə düşmənlər – Aslan paşaya əsir düşür. Onların heç biri düşmənlər qarşısında əyilmir. Məprdlilik, cəsarət nümayiş etdirirlər. Yəni, əslində, Koroğlu dəlisi olmağın öz keyfiyyətləri var və biz igidlikləri xüsusi təsvir olunmuş bütün dəli obrazlarını bu “dəlilik” statusu çərçivəsində görürük:

- *Koroğlu dəlilləri qorxmazdır;*
- *Koroğlu dəlilləri xəyanət nə olduğunu bilmirlər;*
- *Koroğlu dəlilləri heç vaxt yoldaşlarını darda qoymurlar;*
- *Koroğlu dəlilləri istər Koroğluya, istər yoldaşlarına, istərsə də xanımlara qarşı dəyişməz münasibət nümayiş etdirirlər; onlar bir-birinə hörmət edir, nəzakətlə davranır, bir-birlərinin rütbə və nüfuzlarını gözləyirlər;*
- *Koroğlu dəlilləri düşmənlər qarşı amansızdırlar;*
- *Koroğlu dəlilləri Çənlibeli, eli, yurdu göz bəbəyi kimi qoruyurlar.*

Koroğlu dəlillərinin bu ümumi semantik tipologiyası açıq şəkildə göstərir ki, həm Koroğlu, həm də onun dəlilləri eyni bir igidlik “kodeksi”, yaxud Koroğlunun öz dilindən deyildiyi kimi, “igidlik nişanələri” ilə yaşayırlar. Eyvaz da eləcə. O,

bir Koroğlu dəlisi kimi, “dəliliyin” bütün keyfiyyətlərini nümayiş etdirən obrazdır. Ancaq “Koroğlu” eposu Azərbaycan epik yaradıcılığının bütün qüdrətini nümayiş etdirən dastan kimi, Eyvaz obrazını Koroğlu dəlilərinin ümumitipoloji semantikasi kontekstində fərdiləşdirə, fərdi obraz cizgiləri ilə süsləndirə bilmişdir. Bu cəhətdən, biz Eyvaz-Nigar, Eyvaz-Koroğlu, Eyvaz-yoldaşları münasibətlərində bu obrazı müxtəlif baxış mövqelərində müşahidə edə bilirik. “Koroğlunun Qars səfəri” qolunda Eyvaz və sevgilisi Hürü xanım münasibətləri bu obraza epik romantika verir və onun obraz semantikasını hərarətli boyalarla zənginləşdirir. Bütün bunlar Eyvaz obrazını fərdiləşdirə bilir.

Qeyd edək ki, dastanda igidlikləri fərdi planda üzə çıxan qəhrəmanlar təkcə bunlar deyildir. biz Bəlli Əhməd, İsabalinın da fəal süjet hərəkətlərinin şahidi oluruq. Maraqlı olan budur ki, dəlilərin fərdi obraz səviyyələri Koroğlu obrazının semantik görünüş bucaqlarını zənginləşdirmiş olur. Məsələn, Dəli Həsən-Koroğlu münasibətləri “qəhrəman və köməkçisi” münasibətlərini, Eyvaz-Koroğlu münasibətləri “Qəhrəman Oğul və Qəhrəman Ata” münasibətlərini, Bəlli Əhməd-Koroğlu münasibətləri Koroğlu və onun hərəkətinə rəğbət bəsləyən el igidlərinin münasibətlərini təcəssüm etdirir. Demək, dəlilərin fərdi təsvir planları belə, epos məntiqində baş qəhrəman obrazının yaratdığı semantik qütbə daxil olur. Koroğlu dəlilərinin bütün süjet hərəkətləri, istər ümumi təsvir planında, istərsə də fərdi təsvir planında Koroğlu ilə əlaqələnir. Bu, bir daha Koroğlu obrazının semantik təmərküzləşmə xassəsini nümayiş etdirir. Epik təhkiyənin əsasında Koroğlu durur. “Koroğlu” dastanının qolları müxtəlif zamanlarda müxtəlif aşuqlar tərəfindən yaradılmasına baxmayaraq, epos bir bütövdür. Bunun səbəbi, gördüyümüz kimi, Koroğlu obrazının özüdür. Bu obraz öz epik semantikasi ilə bütün “Koroğlu” süjetlərini özündə mərkəzləşdirir. Semantik mərkəz onun özüdür. Xalqın yaddaşında yaşayan epik süjetlər, epik obrazlar Koroğlu obrazının çevrəsində düzülüşmüş olur. Obrazın bu təmərküzləşmə xassəsi Koroğlu və qadın obrazlarının münasibətlərində xüsusilə təzahür edir. Belə ki, Koroğlu Çənlibelə gəlmək istəyən paşa, xan qızlarını öz dəliləri ilə evləndirsə də, çox vaxt onları Çənlibelə özü gətirir. Yəni bəzən məşhur dəlilərinin onların ardınca yollayır. Dəlilər əsir düşür. Koroğlu gedir və həm dəlisini, həm də Çənlibelə gəlmək istəyən qızları gətirir. Beləliklə, Koroğlu öz dəlilərinə ərə verdiyi qızların Çənlibelə gətirilməsini də özü təşkil edir. Bu cəhətdən, qadın obrazları da sıx şəkildə Koroğlu obrazı ilə əlaqələnir. Dastandakı qadın obrazlarının özünəməxsus obraz semantikasi vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Koroğlu. Tərtib edən M.H.Təhmasib, redaktoru H.Araslı. 2-ci nəşri. B., Az SSR EA Nəşriyyatı, 1956, 456 s.

2. Koroğlu (Paris nüsxəsi). Redaktoru B.Abdulla, “Ön söz”ün müəllifi İ.Abbaslıdır. Bakı, “Ozan”, 1997, 205 s.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 13.01.2025

Son variant: 31.01.2025